

Міністерство освіти і науки України
Національний університет “Києво-Могилянська академія”
Факультет гуманітарних наук
Кафедра історії

Кваліфікаційна робота

Освітній рівень – бакалавр

на тему: «Економічний та соціальний аспекти діяльності Київського заводу штучних шкір «Вулкан» у роки Перебудови»

Виконала: студентка 4-го року навчання,
спеціальності: 032 «Історія та археологія»

освітньої програми «Історія»

Карась Софія Олегівна

Наукова керівниця: Шліхта Наталя Василівна, кандидатка історичних наук,
професорка, PhD

Рецензентка: Єремєєва Катерина Андріївна, кандидатка історичних наук

Кваліфікаційна робота

захищена з оцінкою _____

Секретар ЕК _____

“ _____ ” _____ 2024 р.

Київ – 2024

Декларація академічної доброчесності

студентки НаУКМА

Я, Карась Софія Олегівна, студентка 4 р. н. факультету гуманітарних наук, спеціальності: 032 “Історія та археологія” адреса електронної пошти: sofiiakaras@ukma.edu.ua підтверджую, що написана мною кваліфікаційна/магістерська робота на тему «Економічний та соціальний аспекти діяльності Київського заводу штучних шкір «Вулкан» у роки Перебудови» відповідає вимогам академічної доброчесності та не містить порушень, передбачених пунктами 3.1.1- 3.1.6 Положення про академічну доброчесність здобувачів НаУКМА від 07.03.2018 року, зі змістом якого ознайомена;

- підтверджую, що надана мною електронна версія роботи є остаточною і готовою до перевірки;
- згодна на перевірку моєї роботи на відповідність критеріям академічної доброчесності, у будь- який спосіб, у тому числі порівняння змісту роботи та формування звіту подібності за допомогою електронної системи Unichек та .
- даю згоду на архівування моєї роботи в репозитаріях та базах даних університету для порівняння цієї та майбутніх робіт.

Підпис студентки _____

Анотація

Тема: Економічний та соціальний аспекти діяльності Київського заводу штучних шкір «Вулкан» у роки Перебудови.

Авторка: Карась Софія Олегівна, студентка 4-го р.н. освітнього ступеня – бакалавр, спеціальності 032 «Історія та археологія» освітньо-наукової програми «Історія»

Наукова керівниця: Шліхта Наталя Василівна, кандидатка історичних наук, професорка, PhD

Захищена: " ____ " _____ 2024 р.

Кваліфікаційна робота є першим комплексним дослідженням економічного та соціального аспектів діяльності заводу «Вулкан» у 1985-1991 рр..

У другому розділі про економічну діяльність Київського заводу штучних шкір «Вулкану» ми проаналізували техніко-виробничі та фінансові плани, ліміти з виробництва та собівартості продукції, звіти з виробничої і фінансової діяльності, впровадження нової техніки, раціоналізації, винахідництва. Завдяки цим документам нам вдалося описати процес переходу «Вулкану» на госпрозрахунок та виділити основні економічні тенденції на підприємстві. Також визначили, які з цих тенденцій збереглися із попередніх радянських періодів, а які характерні лише періоду перебудови.

Третій розділ містить аналіз наказів директора, матеріали профспілкових засідань. На основі цих матеріалів ми змогли виділити основні напрямки соціальної політики на радянських підприємствах на прикладі заводу «Вулкан».

ЗМІСТ

Вступ	2
Розділ 1. Соціально-економічні перетворення доби перебудови у 1985-1991 рр.....	6
Розділ 2. Радянська економіка на прикладі Київського заводу штучних шкір «Вулкан»	10
2.1. Економіка «Вулкану» на початку проведення реформ 1985-1991 рр.	10
2.2. Переведення «Вулкану» на госпрозрахунок.....	13
Розділ 3. Соціальна політика Київського заводу штучних шкір «Вулкан»	24
3.1. Політика, спрямована на оптимізацію праці робітників	24
3.2. Завод і побут та дозвілля працівників	33
3.3. Організація життя жінки-робітниці	37
Висновки	41
Список використаних джерел і літератури.....	45
Додатки.....	49

Вступ

Станом на початок Перебудови радянська економіка перебувала у кризовому становищі. Проголошення курсу на Перебудову і проведення соціально-економічних перетворень мали сприяти поліпшенню економічної ситуації в Радянському Союзі. Бувши виснаженою економічно, держава була нездатна й надалі надавати фінансову підтримку збитковим підприємствам. Відтак, було прийнято рішення про переведення підприємств на госпрозрахунок від 1 січня 1988 р., відповідно до постанови ВР СРСР «Про державне підприємство (об'єднання)»¹. Влада вважала, що таким чином підприємства зможуть ефективніше працювати, адже їхнє подальше функціонування залежатиме від коштів, одержаних від реалізації виготовленої продукції. Реформа із пришвидшення науково-технічного прогресу передбачала покращення виробничої діяльності підприємств.

Окрім прямих змін, націлених на економічні перетворення, передбачалося, що соціальні трансформації теж матимуть опосередкований вплив на економіку. Відтак, соціальна політика впродовж 1985-1991 рр. мала набути нові тенденції і сприяти перебудові радянського суспільства.

На прикладі Київського заводу штучних шкір ми «Вулкан» ми проаналізуємо економічні та соціальні аспекти діяльності радянського підприємства у період Перебудови та спробуємо простежити або спростувати соціально-економічні зміни 1985-1991 рр..

Об'єктом дослідження є соціально-економічна ситуація у Радянському Союзі протягом 1985-1991 рр.

Предметом дослідження є економічний та соціальний аспекти діяльності Київського заводу штучних шкір «Вулкан» у роки Перебудови.

¹ Постанова Верховної Ради СРСР «Про порядок введення в дію Закону СРСР «Про державне підприємство (об'єднання)». 1987. № 26. ст. 386 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v7285400-87#Text> (дата звернення: 12.05.2024).

Метою роботи є проаналізувати функціонування Київського заводу штучних шкір «Вулкан» в контексті соціально-економічних перетворень 1985-1991 рр.

- 1) Описати контекст соціально-економічних реформ періоду Перебудови в СРСР, зокрема в УРСР.
- 2) Проаналізувати економічну діяльність Київського заводу штучних шкір «Вулкан» під час економічних реформ періоду Перебудови.
 - 2.1. Дослідити економічну ситуацію на «Вулкані» станом на початок горбачовських реформ.
 - 2.2. Описати економічне становище підприємства після переведення на госпрозрахунок у 1987 р.
- 3) Прослідкувати соціальну політику заводу щодо його працівників.
 - 3.1. Виявити основні тенденції, до яких зверталось керівництво заводу, щоб оптимізувати роботу працівників «Вулкану».
 - 3.2. Дослідити, як підприємство організовувало побут та дозвілля своїх підопічних.
 - 3.3. Проаналізувати, як на «Вулкані» адаптували роботу і побут під наявність жінки-робітниці на заводі.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють період 1985-1991 рр. Нижня хронологічна межа зумовлена проголошенням курсу на Перебудову Михайлом Горбачовим на квітневому пленумі ЦК КПРС. Верхня хронологічна межа обумовлена розпадом Радянського Союзу, а отже припиненням соціально-економічних перетворень.

В основі **методологічної бази** дослідження – загальнонаукові принципи синтезу та аналізу і метод критичного аналізу джерел.

Стан наукового дослідження проблеми:

Про політичну складову Перебудови, її передумови та запровадження в Українській РСР пишуть автори наступних робіт: збірник статей «Перебудова:

задум і результати в Україні (до 10-річчя проголошення курсу на реформи)»², Юлія Бардашевська «Вплив соціально-економічних реформ на повсякденне життя міського населення України в період перебудови (1985 –1991 рр.)»³, Стівен Коткін «Steeltown, USSR: Soviet Society in the Gorbachev Era»⁴.

Для ознайомлення з контекстом ми використали праці Людмили Ковпак «Соціально-побутові умови життя населення України в другій половині ХХ ст.»⁵, Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу (1921–1928 рр.)⁶, Шейли Фіцпатрик «Повседневный сталинизм. Социальная история в Советской России в 30-е годы»⁷, та ін.. У цих працях робиться акцент на дослідженні соціально-побутового аспекту життя радянського населення.

Джерельна база дослідження: під час написання дослідницької роботи було залучено джерела з Державного архіву міста Києва (ДАК). Серед джерел ДАК – фонди Київського заводу штучних шкір «Вулкан за 1985-1991 рр. та Відділу цін Київської державної Ради народних депутатів за 1985-1991 рр. Також для написання роботи використовувалися напрацювання тогорічного дослідження про діяльність Відділу цін як законодавчого органу.

Структура дослідницької роботи зумовлена її метою та завданнями. Вона складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел і літератури. Другий розділ має два підрозділи, третій розділ містить три частини. У першому розділі описаний контекст соціально-економічних перетворень періоду Перебудови. У другому розділі розглянуто економічний

² Перебудова: задум і результати в Україні (до 10-річчя проголошення курсу на реформи). Матеріали науково-теоретичного семінару / Відп. ред. С. В. Кульчицький. НАН України. Інститут історії України: Інститут історії України, 1996. 46 с.

³ Бардашевська Ю. Вплив соціально-економічних реформ на повсякденне життя міського населення України в період перебудови (1985 –1991 рр.). Наукові записки, 2014. №19. 154-159 с.

⁴ Kotkin S. Steeltown, USSR - Soviet Society in the Gorbachev Era. University of California Press. 1992. 326 p.

⁵ Ковпак Л. Соціально-побутові умови життя населення України в другій половині ХХ ст. (1945-2000 рр.). 250 с.

⁶ Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу (1921–1928 рр.) / Ю. Волосник та ін. Київ, 2009. Ч. 1. 382 с.

⁷ Фицпатрик Ш. Повседневный сталинизм. Социальная история в Советской России в 30-е годы. Москва. 2008. 336 с.

аспект діяльності заводу «Вулкан». Перший підрозділ містить інформацію про економічне становище підприємства станом на початок соціально-економічних перетворень. Своєю чергою, у другій частині йдеться про економіку заводу після запровадження реформ. У третьому розділі проаналізовано соціальну політику підприємства. У першому підрозділі йдеться про дії керівництва заводу, спрямовані на оптимізацію праці своїх підопічних. Другий підрозділ інформує читача про те, як радянські підприємства організовували побут та дозвілля своїх працівників на прикладі діяльності «Вулкану». Третя частина розділу покликана на те, аби показати, як адаптували завод до присутності на ньому жінки.

Розділ 1. Соціально-економічні перетворення доби перебудови у 1985-1991 рр.

Нова влада проголошує курс на перебудову у квітні 1985 р. на пленумі ЦК КПРС. Ця подія ознаменувала початок нового етапу в соціально-економічному житті СРСР. Ми усвідомлюємо, що сучасність формується, базуючись на попередньому досвіді, накопичуючи його. Так було і з радянською економікою, яка протягом тривалого часу перебувала у закостенілій кризі. Спроби покращити стан радянської економіки хоч і декларовано формувалися на засадах політичного плюралізму, але не могли йти всупереч командно-адміністративній системі управління. Це зменшувало ефективність впроваджених реформ, що мали вирішити питання економічної кризи.

У роки Перебудови постало нагальне питання про досягнення науково-технічного прогресу, адже зрозумілим було, що поки тривала гонка озброєнь, влада нехтувала науково-технічним розвитком тих галузей, що мали забезпечувати щоденний попит населення⁸. Постанова ЦК КПРС від 22 травня 1985 р. «Про вдосконалення оплати праці наукових працівників, конструкторів і технологів промисловості» дублюється липневою постановою ЦК КПУ того ж року «Про заходи для здійснення прискорення науково-технічного прогресу»⁹. Ці постанови були спрямовані на те, аби заохотити працівників до більш продуктивної праці. Також, згідно із цими постановами, було оголошено про потребу комплектувати господарства новою технікою і запроваджувати нові технології виробництва¹⁰.

Від 1 липня 1986 р. набула чинності постанова ВР СРСР «Про заходи щодо посилення боротьби з нетрудовими доходами», згідно з якою правоохоронні органи та партійні товариства мали б активно викривати

⁸ Перебудова: задум і результати в Україні (до 10-річчя проголошення курсу на реформи). Матеріали науково-теоретичного семінару / Відп. ред. С. В. Кульчицький. НАН України. Інститут історії України: Інститут історії України, 1996. С. 22.

⁹ Економічна історія України : Історико-економічне дослідження: У 2-х т. С. 500.

¹⁰ Так само. С. 500

діяльність тіньовиків, які займалися «розкраданням соціалістичної власності», хабарництвом, спекуляцією та іншими справами, з яких можна було отримувати нелегальний прибуток¹¹. Своєю чергою, правоохоронні органи та партійні організації займалися тим, що боролися переважно із проявами приватної діяльності¹². Під категорію людей, які мали «нетрудові доходи», могли підпадати кустарі, дачники, торгівці стихійних ринків. Слід зазначити, що перераховані особи могли постачати населенню дефіцитний товар. Відсутність альтернативного тіньового каналу теж сприяла ускладненню економічній ситуації у Союзі.¹³ Отже, реформаторський курс, проголошений Горбачовим, не передбачав, що діяльність людини може не обмежуватися лише роботою на державних підприємствах. Як бачимо, попри низку нововведень, нова політика не могла йти наперекір командно-адміністративній системі управління.

Водночас, уже з 1987 р. робляться важливі кроки, що підривали самі засади командно-адміністративної системи: 1 травня 1987 р. та 1 червня 1988 р. набували чинності постанови «Про індивідуальну трудову діяльність» та «Про кооперацію»¹⁴. Хоча, легалізовані цими офіційними документами, підприємці та кооперативи, які змогли вдало акумулювати свій ресурс, виконували радше роль посередника між виробником і споживачем¹⁵. Себто, індивідуальна трудова діяльність обмежувалася реалізацією товару, який було виготовлено переважно державними підприємствами. Як розуміємо, ефективними згадані постанови могли бути в тому випадку, якби підприємці та кооперативи самостійно виготовляли дефіцитний товар. Склалася така ситуація, що підприємці та кооперативи пропонували споживачу такий же

¹¹ Постанова Ради Міністрів УРСР «Про заходи щодо посилення боротьби із нетрудовими доходами». 1986. № 235. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/235-86-%D0%BF#Text>(дата звернення: 12.05.2024).

¹² Економічна історія України : Історико-економічне дослідження: У 2-х т. С. 501.

¹³ Бардашевська Ю. Вплив соціально-економічних реформ на повсякденне життя міського населення України в період перебудови (1985 –1991 рр.). Наукові записки, 2014. №19. С. 155.

¹⁴ Так само. С. 155.

¹⁵ Так само. С. 155.

товар, що і державні магазини, однак незрідка за завищеною ціною. Відтак, підприємці та кооперативи лише нагромаджували свій капітал через посередницьку діяльність.

Радянській економіці протягом всього її існування були властиві патерналістські відносини. Вигоду з цього отримувало обидві сторони: держава утримувала у своїх руках усю владу над підприємствами; заклади, своєю чергою, мали постійне фінансове забезпечення незалежно від того, наскільки ефективно вони працювали. Можливо, саме через це реформи Косигіна 1965 р., що мали госпрозрахунковий характер, натрапили на опір з боку підприємств¹⁶.

Не вирізнялося дієвістю також рішення про переведення підприємств на госпрозрахунок від 1 січня 1988 р., відповідно до постанови ВР СРСР «Про державне підприємство (об'єднання)»¹⁷. Передбачалося, що в такому разі виробництва почнуть конкурувати між собою за увагу споживача. Адже відповідно до пропагованого тоді державою методу господарського розрахунку, заклади мали самостійно покривати всі витрати за рахунок прибутку, отриманого з реалізації товару та послуг¹⁸. Зрештою виявилось, що робітничі колективи не були готовими до нової форми діяльності; до того ж, застаріле оснащення і надалі залишалось ахіллесовою п'ятою більшості виробництв¹⁹. З огляду на це, низька рентабельність підприємств стала на заваді повного переходу до самостійного фінансування та госпрозрахунку.

На XXVII з'їзді ЦК КПРС (1986) також було згадано про потребу справжньої «психологічної перебудови»²⁰. Як розуміємо, йдеться про

¹⁶ Так само. С. 182.

¹⁷ Постанова Верховної Ради СРСР «Про порядок введення в дію Закону СРСР «Про державне підприємство (об'єднання)». 1987. № 26. ст. 386 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v7285400-87#Text> (дата звернення: 12.05.2024).

¹⁸ Так само.

¹⁹ Перебудова: задум і результати в Україні (до 10-річчя проголошення курсу на реформи). Матеріали науково-теоретичного семінару / Відп. ред. С. В. Кульчицький. НАН України. Інститут історії України: Інститут історії України, 1996. С. 20.

²⁰ Брик М. Ефективно використовувати науковий потенціал. Вільна Україна. 1986. №51-53. С. 11.

формування «нового мислення» серед радянських громадян. Населення мало усвідомлювати потребу у перебудові і активно їй сприяти. Згадувалося також про запоруку успіху соціальних та економічних реформ²¹, тобто розвиток міг бути дієвим за тієї умови, що економіка орієнтувалася на вимоги населення. Своєю чергою, від населення вимагалось так званого творчого ставлення до справи, постійного пошуку, створення нових ідей щодо вдосконалення роботи та критичного аналізу зробленого²².

Проведення реформ було неминучим в умовах стагнації радянської економіки. Однак, соціально-економічні реформи 1985-1991 рр. не дали потрібного ефекту, адже економічного дива не відбулося та й не могло відбутися. Спостерігаємо реформи, які б мали відходити від командно-адміністративного планування, до прикладу, коли йшлося про переведення підприємств на самофінансування та госпрозрахунок. Однак, ці реформи були не вдалим через те, що погано оснащені виробництва не могли забезпечити високу продуктивність, а відтак не були здатні переходити на самофінансування.

²¹ Брик М. Ефективно використовувати науковий потенціал // Вільна Україна. 1986. №51-53. С. 11.

²² Так само. С. 11.

Розділ 2. Радянська економіка на прикладі Київського заводу штучних шкір «Вулкан»

Київський завод штучних шкір «Вулкан» засновано у 1940 р. на території Дарницького району міста Києва. «Вулкан» отримав назву через основну спеціалізацію заводу – вулканізацію гуми, яку використовували для виготовлення підошви під взуття. Завод входив до складу Всесоюзного промислового об'єднання штучних шкір і плівкових матеріалів (*далі Союзпромискож*) – це об'єднання радянських підприємств, що спеціалізувалися на виготовленні продукції зі штучної шкіри та плівкових матеріалів. На «Вулкані» виготовляли лише деякі частини для подальшого виготовлення взуття. Це підошва і колодки, які згодом постачали на інші заводи Радянського Союзу для їхньої подальшої трансформації у взуття. На території Української РСР знаходилося лише дві фабрики, що були у складі Союзпромискожу: Київський завод «Вулкан» та Луцький завод синтетичних шкір, всі інші одинадцять заводів локалізувалися у Російській РФСР²³. Усі заводи із виробництва шкіряних виробів підпорядковувалися Союзу промислових шкір, яке своєю чергою виконувало накази Міністерства легкої промисловості СРСР²⁴. Союзпромискож слідкував за всесоюзним ринком із виробництва шкіряних товарів і складав рекомендації для всіх заводів об'єднання щодо виготовлення продукції.

У 1987 р. Київський завод штучних шкір «Вулкан» став одним із небагатьох підприємств, яким вдалося перейти на госпрозрахунок.

2.1. Економіка «Вулкану» на початку проведення реформ 1985-1991 рр.

Щоб простежити економічні зміни 1985-1991 рр. на прикладі заводу «Вулкан» нам слід розглянути, у якому стані перебувала економіка заводу

²³ ДАК. Ф. Р-1089. Оп.1. Спр. 1524. Арк. 6.

²⁴ Так само. Арк. 17.

станом на початок періоду перебудови. Київський завод штучних шкір, як і всі радянські підприємства, перебували на державному фінансуванні. Від початку свого функціонування керівництво «Вулкану» отримувало всі накази, плани та інвестиції згори²⁵. Союзпромискож оцінював загальну ситуацію на ринку і видавав доручення керівництву заводу. Ймовірно, що оцінка Союзпромискожу не завжди могла бути вичерпною з тієї причини, що вони не знали всіх особливостей підприємства. Навіть, якщо «Вулкан» отримував збитки через недосконалі прорахунки, то завжди існував безпрограшний варіант – компенсації від держави²⁶. Як бачимо, протягом довгого періоду держава виступала гарантом для радянських підприємств у випадку появи фінансових проблем. Зокрема, в умовах економіки дефіциту, виробництва завжди покладаються на допомогу від держави. Це не зникло і з переходом підприємств на госпрозрахунок, як ми побачимо у наступному підрозділі.

Однак, економічна потужність СРСР станом на 1980-ті рр. вичерпала себе. Рішення перевести заводи на госпрозрахунок було спробою зменшити витрати з бюджету²⁷. Разом із тим, господарський розрахунок передбачав, що підприємства на локальному рівні краще знали, як організувати виробництво.

На заводі «Вулкан» до початку перебудови і протягом 1985-1986 рр. активно виробляли продукцію покращеної якості²⁸. Товари вищої якості виготовлялися із більш якісної і дефіцитної сировини, через що їхнє виготовлення було кількісно-обмеженим.

Про високі очікування від запровадження майбутніх економічних реформ можуть свідчити плани «Вулкану» щодо виготовлення матеріалів вищої якості впродовж 1986-1990 рр. (Див. Таблицю 1). Плани було

²⁵ ДАК. Ф. Р-1089. Оп.1. Спр. 1524. Арк. 6.

²⁶ Коломієць М. С. Участь П. Шелеста у запровадженні госпрозрахунку у промисловості УРСР як складова економічної реформи О. Косигіна (1965–1970 рр.). Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. 2013. №35. С. 179.

²⁷ ДАК. Ф. Р-1089. Оп. 1. Спр. 1590. Арк. 12.

²⁸ ДАК. Ф. Р-1089. Оп. 1. Спр. 1547. Арк. 24.

затверджено наказом директора у відповідь на такі документи як: постанову Союзу Міністрів СРСР від 1985 р. «Про заходи зі збільшення виготовлення, покращення якості та розширення асортименту взуття у 1986-1990 рр.» та наказ Союзпромискож «Про заходи із подальшого покращення якості продукції, розширення асортименту і підвищення ефективності виробництва штучних матеріалів для взуття у 1986-1990 рр.»²⁹.

Таблиця 1. План із виготовлення продукції підвищеної якості на Київському заводі штучних шкір «Вулкан» на 1986-1990 рр.

Назва матеріалу	1986	1987	1988	1989	1990
Гума пориста гнучкостійка «Мінора»	13.5 тис. тонн	25 тис. тонн	35 тис. тонн	38 тис. тонн	38 тис. тонн
Гума пориста полегшена із густиною до 0,4 г/см ³	1.5 тис. тонн	2 тис. тонн	2.5 тис. тонн	3.5 тис. тонн	3.5 тис. тонн
Гума пориста для дитячого взуття «Малиш», «Денора» та ін.	2 тис. тонн	2.3 тис. тонн	2.5 тис. тонн	2.7 тис. тонн	3 тис. тонн
Підоскви формовані для дитячого взуття	1 млн. пар	1 млн. пар	1 млн. пар	1 млн. пар	1 млн. пар
Підоскви формовані на основі поліефіруретанів	7.3 млн. пар	7.45 млн. пар	7.45 млн. пар	7.45 млн. пар	7.45 млн. пар
Підоскви формовані на основі термоеластопластов	0.4 млн. пар	1.1 млн. пар	1.1 млн. пар	3.0 млн. пар	6.1 млн. пар

Як бачимо, попередньо економічний зріст мав відбутися у 1989 р., коли вгору різко стрибнула запланована кількість виготовленої продукції.

²⁹ ДАК. Ф. Р-1089. Оп. 1. Спр. 1518. Арк. 24-25.

Ймовірно, 1986 та 1987 рр. мали бути бустерними для радянських виробництв, коли вони мали нарощувати свій потенціал. Отримати найвищий результат від «Вулкану» планували у 1989-1990 рр. З огляду на те, що деякі із цих позицій, як от гума пориста полегшена, взагалі зникають із виробництва, можемо говорити про необґрунтоване складання планів за дорученнями Союзпромискожа. Проте, під час складання цього плану було враховано ситуацію із дефіцитною сировиною. Ймовірно, саме через це у виробничих планах відсутнє зростання виготовлення підошви формованої із полієфіуретанів. На «Вулкані» у 1985 р. спостерігаємо недостачу цього матеріалу.

Щорічно «Вулкан» оновлював асортимент виготовленої продукції. Це відбувалося як до перебудови, так і з її запровадженням. Окрім, введення у виробництва нових товарів, на заводі регулярно оновлювали технічне обладнання³⁰. Отже, апеляції до науково-технічного розвитку, які йшли обабіч з економічними перетвореннями 1985-1991 рр., не були новаторськими. Правила про оновлення товару та введення у роботу нового оснащення існувало на радянських підприємствах повсякчас.

Питання економії ресурсів на заводі було актуальним ще до початку проголошення курсу на перебудову. Економії підлягали не лише матеріали для виготовлення продукції, але і енергоресурси такі як електроенергія, вода і тд³¹. Підприємство було вимушено економити в умовах дефіциту, до цієї теми ми повернемося пізніше.

2. 2.Переведення «Вулкану» на госпрозрахунок

Переведення заводу на самофінансування відбулося у 1987 р. Хоча ще у звіті за 1986 робочий рік ми натрапляємо на твердження про відсутність технік контролю та обліку, які потрібно освоїти, щоб у подальшому завод міг

³⁰ ДАК. Ф. Р-1089. Оп. 1. Спр. 1518. Арк. Арк. 25.

³¹ ДАК. Ф. Р-1089. Оп. 1. Спр. 1750. Арк. 17.

ефективно функціонувати на госпрозрахунку³². Наголошується на тому, що переведення підприємства на господарський розрахунок є бажаною ціллю для «Вулкану». Вже у 1987 р. завод запрацював в умовах повного госпрозрахунку і самофінансування.

Характерним є те, що за 1987 р. завод виконав плани виробництва на 100%. Власне, у звітах Відділу цін ми теж спостерігали тенденцію, коли київські підприємства виконували і навіть перевиконували виробничі цілі. Така тенденція створює ілюзію ефективної роботи підприємств. Однак, нам слід ще подивитися на такий чинник як «ритмічність». У звітах «Вулкану» подається річний коефіцієнт ритмічності. Він є важливим з тієї причини, що показує, наскільки вчасно і поступово вироблялася продукція на підприємстві. Адже план за рік міг бути виконаний, однак виконувати його могли не рівномірно, а з перервами. Наприклад, тиждень підприємство могло бути «на простої», а наступні три тижні підприємство наздоганяло план із виробництва продукції. Відтак, слід звертати увагу не лише на звіт про виконання плану, але і на коефіцієнт ритмічності. У 1986 р. він сягав 0,907 %, у 1987 р. – 0,967%³³. Як бачимо, нестабільність виготовлення продукції зросла з переведенням заводу на самофінансування.

На ритмічність виробництва могли впливати декілька факторів: 1) перебої в електромережі; 2) несправність обладнання та техніки; 3) повернення продукції на доопрацювання через низьку якість; 4) прогули і постійна текучість кадрів через високе навантаження на заводі; 5) ресурсні обмеження³⁴. Якщо ставалося так, що з ладу виходив якийсь чинник – підприємство опинялося «на простої».

Зазвичай, саме відсутність потрібних матеріалів підривала ритмічність на виробництві. Для «економіки дефіциту» особливо характерним є ресурсне

³² ДАК. Ф. Р-1089. Оп. 1. Спр. 1590. Арк. 12.

³³ ДАК. Ф. Р-1089. Оп. 1. Спр. 1611. Арк. 91.

³⁴ ДАК. Ф. Р-1089. Оп. 1. Спр. 1611. Арк. 91.

обмеження. Янош Корнаї пояснює: ресурс може бути у двох протилежних станах: у дефіциті та в резерві³⁵. Дефіцитним є той ресурс, якого не вистачає для виробництва товару в тій кількості, яку затвердило підприємство. Своєю чергою, додаткові запаси матеріалу теж можна розділити на два види: «позитивний резерв», який можна мобілізувати негайно для виробництва товару, та «негативний резерв», який не може бути задіяним через нестачу іншого, дефіцитного, ресурсу³⁶. У таких випадках, відбувається вимушене заміщення ресурсу. Проблематичність такої заміни може полягати в тому, що для виробництва товару може бути залучений дорожчий аналог ресурсу, який є в наявності, за такої умови споживач отримає якісніший продукт, однак ціна цього товару не буде враховувати дорожчий ресурс, який підприємство було вимушено використати для виробництва цього продукту³⁷. З цього випливає те, що підприємство не тільки не отримує додатковий прибуток, але і не покриває затрати, використані на виготовлення товару. Однак, низька рентабельність може з'явитися і за тієї умови, коли виробництво знаходиться «на простой», тобто в очікуванні ресурсу.

З огляду на ресурсні обмеження, формувалися нормативи чистої продукції, якими б послуговувалися київські підприємства. Ці нормативи дозволяли використовувати вторинну сировину на виробництві товару та замінювати одні дефіцитні матеріали на інші, більш поширені, які були схожі за хімічними і фізичними властивостями³⁸. Так от, у документації «Вулкану» натрапляємо на рішення про заміну одного виду каучуку на більш розповсюджений та дешевший³⁹. Цей крок сприяв збільшенню кількості виготовлення дефіцитного товару.

³⁵ Корнаї Я. Дефицит. Наука. Москва. 1990. С. 58.

³⁶ Так само. С. 59.

³⁷ Корнаї Я. Дефицит. Наука. Москва. 1990. С. 62-63.

³⁸ ДАК. Ф. Р-1572. Оп.1. Спр. 138. Арк. 4.

³⁹ ДАК. Ф. Р-1089. Оп. 1. Спр. 1611. Арк. 119.

На Київському заводі штучних шкір активно використовували відходи, себто вторинну сировину. У 1987 р. з 9047,5 тонн відходів із виробництва гуми, було знову використано 8494.7 тон матеріалів⁴⁰. Отже, 93,8% відходів було повторно використано. А ось залишки матеріалів від виробництва поліефіуретанової підошви взагалі було повністю використано повторно⁴¹.

Виробництво із вторинної сировини було менш затратним, але, попри це, воно не було вигіднішим. Продукція виготовлена з переробленого матеріалу коштувала дешевше і прибуток від неї був менший, ніж від продукції вищої якості. Лише екстенсивним шляхом підприємствам вдавалося отримувати більший дохід і підтримувати нормальну рентабельність⁴². Нормальна рентабельність під час перебудови, за статистикою, сягала $\pm 15\%$. За таких умов, прибуток попередньо реалізованої продукції покривав витрати на виробництво цієї партії, а решта прибутку складала резерв, за рахунок якого можна було виготовити ще одну партію аналогічного товару. Тож, підприємствам не вдавалося накопичувати капітал, який би допоміг збільшити оберти виробництва товарів, затребуваних серед радянського населення.

Єдиним позитивним наслідком використання ресурсозаміщення було зниження ціни на товар. Позитивним цей наслідок є лише в тому контексті, що низькі ціни створювали видимість, ніби влада піклується про населення. Через постійні переоцінки, що завершувалися, зазвичай, зниженням оптових та роздрібних цін, виробництва не мали змогу підвищити свою продуктивність. Таке ставлення до цінової політики було спровоковано радянською ідеологією. Соціалізм уособлював соціально-економічні ідеї, ідеалом яких була рівність та справедливість⁴³. Тобто, всі товари і послуги мали бути максимально доступними для усіх категорій радянського населення. У СРСР ціни слугували показником добробуту. Також радянська влада завжди

⁴⁰ ДАК. Ф. Р-1089. Оп. 1. Спр. 1611. Арк. 119.

⁴¹ Так само. Арк. 119.

⁴² ДАК. Ф. Р-1572. Оп.2. Спр. 1762. Арк. 91.

⁴³ Економічна історія України : Історико-економічне дослідження. С. 199.

переймалася питанням цін та їхнім зниженням. Відтак, зниження цін відбувалося не лише як наслідок використання вторинної сировини та відходів, але і навпаки.

На прикладі «Вулкану» бачимо, що перевиконати можна було навіть плани зі зниження собівартості товару. За затвердженим планом 1987 р., затрати на 1 рубль товарної продукції склали 65,97 копійок⁴⁴. Завдяки ресурсозаміщенню та використанню вторинних матеріалів, собівартість було знижено до 65,65 копійок⁴⁵. У порівнянні із 1986 р., за перший рік самофінансування заводу вдалося знизити собівартість на товари на 0,95%⁴⁶. Можемо лиш припустити, чи сталося це через загальну тенденцію на ресурсозаміщення і зниження цін на товар, чи через те, що завод полегшував собі таким чином фінансові витрати на виробництво.

На підприємствах також могло трапитися таке, що під час виробництва нехтували планом зі собівартості товару. Вірогідним у цьому контексті може бути наступний варіант: за відсутності потрібного дешевого ресурсу, виготовляти товар приходилося із дорожчого матеріалу, який був у наявності. Робилося це з тією метою, аби не допустити «простою» на виробництві. У річному звіті «Вулкану» із виконання поставлених планів на 1987 р. зазначається, що мали місце випадки невиконання плану зі собівартості в окремі місяці року⁴⁷. Можливо, така сезонність невиконання плану була пов'язана з очікуванням на постачання нових партій матеріалів. Слід згадати, що з-поміж укладених Відділом цін нормативів чистої продукції ми натрапляємо на цікаві нововведення, починаючи саме з 1987 р. Відтоді звичайною практикою стає те, що у таблицях зі складом товару, зазначається можливість нехтувати затвердженими нормативами та послуговуватися

⁴⁴ ДАК. Ф. Р-1089. Оп. 1. Спр. 1611. Арк. 120.

⁴⁵ Так само. Арк. 120.

⁴⁶ Так само. Арк. 120.

⁴⁷ Так само. Арк. 121.

ресурсозаміщенням у випадку відсутності потрібної сировини⁴⁸. На прикладі «Вулкану» бачимо, що на виробництві існував множинний вибір із використання сировини. Працівникам було дозволено використовувати схожі за властивістю матеріали за умови відсутності потрібного ресурсу⁴⁹.

Зазначу, що риторика керівництва «Вулкану» про економію ресурсів стосувалася не лише матеріалів, з яких виготовлялася продукція, але і енергоресурсів. Відтак за 1987 р. заводу вдалося використати на 0,94% і 1,2% електро- і теплоенергії відповідно⁵⁰. Цікавим є те, що економію ресурсів, яка сягала 1% у кращому випадку, описували як щось грандіозне, що дозволило зекономити підприємству чималі статки.

Також слід згадати, що радянські підприємства зобов'язані були застосовувати знижки для неатестованої продукції⁵¹ та продукції, яка підлягала зняттю з виробництва⁵². Тобто, єдиним можливим шляхом реалізації бракованого товару було зниження його ціни, за таких умов законодавство дозволяло його подальший продаж. Звісно, якщо товар був зовсім не придатним до застосування, то заводи вимушені були його списувати. Спосіб нарахування знижок дозволяв забезпечити населення дефіцитним товаром, хоч цей товар і не відповідав стандарту. Постійне нарахування знижок на товари знижували загальний прибуток виробництва. Це пов'язано із тим, що підприємства встановлювали річні плани не тільки на кількість виробництва товарів, але і на дохід з їхньої реалізації. Тобто, дохід був чітко запланованим. Однак, цей дохід планувався, зважаючи на те, що весь товар буде виготовлений за нормативами чистої продукції. Відтак не допускалася ймовірність виготовлення бракованого товару, на який слід нараховувати знижки.

⁴⁸ ДАК. Ф. Р-1572. Оп.2. Спр. 1949. Арк. 148.

⁴⁹ ДАК. Ф. Р-1089. Оп. 1. Спр. 1590. Арк. 32.

⁵⁰ ДАК. Ф. Р-1089. Оп. 1. Спр. 1611. Арк. 117.

⁵¹ ДАК. Ф. Р-1572. Оп.1. Спр. 133. Арк. 11.

⁵² Так само. Арк. 18.

Зі звіту «Вулкану» дізнаємося, що через браковану продукцію завод у 1987 р. втратив 37 тис. рублів, що складало 0.7% від запланованого доходу⁵³. Зазначимо, що погіршилися не лише показники ритмічності, але і втрати через неякісно виготовлений товар. Ще у 1986 р. збитки через браковану продукцію сягали 21.7 тис рублів⁵⁴. На жаль, відсоткового співвідношення втрат до запланованого доходу не вказано, однак маємо звіт про зниження обсягів виробництва 1987 р. в порівнянні із 1986 р. Якщо у 1986 р. виробництво сягало 100 %, то у перший рік переведення заводу на госпрозрахунок – 97.3%⁵⁵. Шляхом рахуванням пропорцій можна визначити, що запланований дохід на 1986 р. сягав 5 433 тис. рублів, на 1987 р. – 5 286 тис. рублів. Виходить, що збитки через неякісний товар у 1986 р. сягали 0.4%. Отож, якість виготовленої продукції на «Вулкані» у 1987 р. зросла на 0.3% в порівнянні із попереднім роком.

Підприємства часто «грішили» тим, що уникали нарахування знижок під час формування ціни на товар для того, аби забезпечити собі кращий дохід. Робилося це через те, що під час формування плану доходів, ймовірні втрати від виготовлення неякісної продукції не враховувалися. Якщо під час ревізій на підприємствах Відділ цін виявляв це порушення, тоді завод притягували до фінансової відповідальності. Весь додатковий прибуток від реалізації бракованої продукції стягувався до міського бюджету. Таким чином, за 1987 р. «Вулкан» перерахував до бюджету Києва 59 тис. рублів⁵⁶.

Можемо проаналізувати, у яких випадках Київський завод штучних шкір був вимушений виплачувати штрафи через постачання неякісного товару. За 1987 р. до «Вулкану» мали 10 претензій щодо бракованого товару. Завод визнав дійсними лише 2, за які виплатив компенсації. В обох випадках дефекти продукції були невинними та унеможлилювали подальше носіння

⁵³ ДАК. Ф. Р-1089. Оп. 1. Спр. 1611. Арк. 92.

⁵⁴ Так само. Арк. 92.

⁵⁵ Так само. Арк. 99.

⁵⁶ Так само. Арк. 120.

виготовленого взуття. Відтак, партія підошви для Бердянської фабрики взуття у кількості 5760 пар виявилася бракованою⁵⁷. Продукція мала відхилення від шаблонів і була деформованою. Наступний випадок, за який «Вулкан» було оштрафовано – це партія підошви у кількості 176 пар для Мінського заводу «Луч» з очевидним відхиленням від норми у вигляді поглиблень⁵⁸. Наступні претензії ґрунтувалися на тому, що завод виготовляв підошву з гуми нижчої щільності або ж не настільки еластичної⁵⁹. Як бачимо, реалізація бракованої продукції у Радянському Союзі толерувалася, якщо тільки дефекти були не настільки сильними, що пристосувати їх до використання було неможливо.

Отож, прибуток заводу за 1987 р., перший рік самофінансування, сягнув 101% і перевищив плановий дохід⁶⁰. Станом на 1 січня 1988 р. було виявлено недостачу оборотних коштів, які використовувалися для функціонування заводу. Загалом, в оборотному фонді не вистачало 134 тис. рублів⁶¹. Ці гроші мали бути витрачені на виробництво нової продукції, частина доходу від якої знову би стала оборотною. Перша версія, чого так сталося: частина доходу, що стала оборотним, була використана ще до того, як настав її час використання – 1988 р. У 1987 р. «Вулкану» вдалося накопичити/ не втратити минулорічний резерв у вигляді 444 тис. рублів⁶². З огляду на те, що завод відтепер був на самофінансуванні, то логічним є використання фінансового резерву саме для таких випадків, щоб покрити недостачу оборотних засобів. До другої гіпотези ми повернемося згодом.

З переходом на госпрозрахунок, радянські підприємства не були остаточно позбавлені державної допомоги. На прикладі «Вулкану» бачимо, що за 1987 р. підприємство жодного разу не було знято з кредитування⁶³. Разом із

⁵⁷ ДАК. Ф. Р-1089. Оп. 1. Спр. 1611. 92.

⁵⁸ Так само. Арк. 92.

⁵⁹ Так само. Арк. 93.

⁶⁰ Так само. Арк. 122.

⁶¹ Так само. Арк. 122.

⁶² Так само. Арк. 122.

⁶³ Так само. Арк. 122.

тим, заводу вдалося уникнути переведення на особливий режим⁶⁴. Це свідчить про те, що керівництво фабрики на регулярній основі зверталось до Держбанку СРСР задля отримання фінансової допомоги. Завод повертав позики вчасно, але разом із тим фіксувалася нестача оборотного капіталу⁶⁵. Це нашоухує нас на друге припущення стосовного того, на що могли бути витрачені оборотні гроші. Можливо, ці кошти використали якраз на повернення кредитів. Адже у випадку несплати боргів, підприємству могли не видати наступних позик або могли перевести його на особливий режим. У річному звіті зазначається, що саме завдяки виплаченим кредитам на підприємстві не було оголошено особливого режиму, що свідчив би про провальне переведення на госпрозрахунок і нездатність заводу до самофінансування. За умови введення особливого режиму, робітники заводу вимушені були б працювати понаднормово. Таким чином, підприємство екстенсивним шляхом підвищило би дохід, аби знову стати кредитоспроможним.

Отож, у перший рік переведення на самофінансування і госпрозрахунок завод «Вулкан» не залишився без руки допомоги держави. Завод де-юре був на самофінансуванні, але на регулярній основі він був боржником радянського банку. Підприємство могло витратити гроші, заплановані на подальше виробництво, для повернення кредитів.

Під час перебудови важливе місце займає питання економії ресурсів та вторинне використання сировини. На прикладі «Вулкану» ми бачимо, що виробництво було безвідходним. Нерідко перед працівниками поставало завдання пристосовуватися під відсутність потрібних матеріалів. Для того, щоб виробництво не було «на простої», могли використовувати навіть більш дорогую сировину. Хоча, здебільшого завод намагався замінити складники товарів на дешевші і більш розповсюджені. Це, своєю чергою, впливало на

⁶⁴ ДАК. Ф. Р-1089. Оп. 1. Спр. 1611. 122.

⁶⁵ ДАК. Ф. Р-1089. Оп. 1. Спр. 1611. Арк. 123.

зниження собівартості товару. Зниження цін на продукцію було справою, якою переймалася радянська влада. Вважалося, що низькі ціни є показником добробуту у Радянському Союзі. Відтак, підприємство навіть намагалося перевиконати план із собівартості продукції, щоби зробити її ще доступнішою. Це дозволяло фабриці збільшити прибуток лише екстенсивним шляхом за рахунок збільшення виробництва товарів ширьжитку. У далекій перспективі це не приносило якісного результату: весь дохід від реалізованої продукції мусив йти на виготовлення наступних партій товару.

Отож, найпомітнішим результатом проведення економічних реформ на «Вулкані» було переведення підприємства на госпрозрахунок. Однак, навіть з переходом на самофінансування, підприємство продовжувало отримувати допомогу від держави. Отож, у разі економічних проблем, держава могла простягнути руку допомоги у вигляді кредиту. «Вулкан» перебував на постійному кредитуванні, що набрало циклічний характер: завод брав позики на виготовлення нової продукції, прибуток від реалізації якої йшов на повернення грошей банку.

Інші економічні тенденції, які ми простежили у діяльності Київського заводу штучних шкір, не були нововведеннями. Економія, заміщення та вторинне використання сировини та енергоресурсів були характерні і попереднім періодам Радянського Союзу. Проте саме у 1987-1988 рр., під час загострення кризи і дефіциту, до цих практик звертаються все частіше. Відтепер виробництво мало безвідхідний характер, адже всі відходи використовувалися повторно. На офіційному рівні фабрикам дозволялося використовувати сировину зі схожими фізичними та хімічними властивостями замість потрібної, якої не було в наявності. Всі ці дії були спрямовані на те, щоби забезпечити безперервну роботу заводу і не допустити «простою» виробництва. Одночасно з активізацією ресурсозбереження, згасає тенденція виготовляти товари підвищеної якості. На підприємстві виготовляли

лімітовану продукцію із сировини вищої якості. Однак із загостренням дефіциту у 1987-1988 р. така тенденція зникла.

Розділ 3. Соціальна політика Київського заводу штучних шкір «Вулкан»

Проаналізувавши архівну документацію фонд заводу, ми виділили три напрямки соціальної політики, яку здійснювало керівництво «Вулкану». Ми класифікували ці три напрямки наступним чином. Перший – дії заводу, спрямовані на оптимізацію праці робітників. Другий – це організація побуту та дозвілля працівників. Третій вектор – це спроби організувати працю і побут жінки-робітниці.

3.1. Політика, спрямована на оптимізацію праці робітників

Завдяки архівним матеріалам «Вулкану» ми можемо простежити основні напрямки соціальної політики заводу. Ця політика була спрямована на те, аби оптимізувати працю радянського громадянина задля отримання якнайбільшої вигоди для держави.

Поширеною радянською практикою було проведення соціалістичних змагань із виконання і перевиконання планів виробництва. Слід зазначити, що соцзмагання було одним із заходів, спрямованих на підвищення продуктивності праці радянських робітників⁶⁶. Соцзмагання, ударництво були частиною економічної культури в СРСР. Слід зазначити, що для змагань 1970-1980 рр. властива не лише масовість, але й формальне переконання планів. Станом на перебудову, соцзмагання набувають бюрократичного характеру. Водночас, рухи за підвищення трудової активності завжди супроводжували матеріальні та не матеріальні заохочування⁶⁷. Київський завод штучних шкіряних виробів був регулярним учасником таких заходів. Зауважимо, що «Вулкан» брав участь у двох типах змагань: перший – у межах заводу; другий – між підприємствами Союзпромискожа. Участь у змаганнях передбачала фінансову нагороду та суспільне визнання.

⁶⁶ Смольницька М. Горбачовська "перебудова" як офіційний шлях до опанування радянськими громадянами приватної діяльності. Україна ХХ століття: культура, ідеологія, політика. 2016. № 21. С. 51.

⁶⁷ Так само. С. 52.

Якщо розглядати приклад змагань 1985-1988 рр. між заводами Союзпромискожа, в яких «Вулкан» брав участь, то бачимо тенденцію номінувати всі команди переможницями. Існували категорії, перемогу у яких віддавали кільком командам. До прикладу, у 1985 р. переможцями категорії «Найкращий бригадир» були одразу декілька осіб⁶⁸. Відтак, на кожного переможця була своя категорія. Може скластися враження, що дійсно найкращих учасників було важко виділити, однак розмір фінансових нагород свідчить про інше. За участь у змаганнях 1985 р. Союзпромискожа команда «Вулкана» отримала 60 рублів, у той час як Чорногорський комбінат штучних шкір отримав винагороду у сумі 210 рублів⁶⁹. Середній показник нагородження тогорічних змагань від Союзпромискожа – 122 рублі. Схоже, команда заводу проявила себе на змаганнях посередньо. Однак, у звіті «Вулкану» всіх працівників-учасників привітали з успішним результатом і додатково преміювали.

Маємо накази директора заводу, в яких йдеться про суспільне визнання, яке можна було здобути за участь у змаганнях. Члени команд-учасниць у змаганнях заносились до заводських Книги пошани та Дошки пошани, що супроводжувалося також матеріальною нагородою⁷⁰.

Радянська влада виробила декілька видів мотивації працівників: матеріальну та нематеріальну. Матеріальне заохочення могло проявлятися як у додаткових виплатах, так і в отриманні житла та інших дефіцитних товарів поза чергою. Звернімося, до фінансового заохочення, яке було невід'ємною частиною соціальної політики у Союзі, починаючи із 1930-х рр. На заводі «Вулкан» існував фонд заохочення, з якого працівникам заводу видавали премії за розпорядженням директора. Додаткові виплати можна було отримати не лише за участь у змаганнях, але й за перевиконання виробничих планів, за вислугу років перед державою та за авторські пропозиції щодо покращення

⁶⁸ ДАК. Ф. Р-1089. Оп.1. Спр. 1524. Арк. 8.

⁶⁹ Так само. Арк. 6.

⁷⁰ Так само. Арк. 52.

виробництва тощо⁷¹. Також зазначимо, що фінансове заохочення працювало у зворотному напрямку. Якщо у дисципліні працівників заводу фіксувалися порушення, то їх преміювали або частково, або ж не преміювали зовсім.

Фінансові і соціальні вигоди, які можна було отримати за участь у соцзмаганнях, заохочували працівників працювати понаднормово. Отже, перевиконання плану було вигідним для обох сторін. Держава отримувала вищу результативність, а працівники – винагороду.

Згадуючи фінансове заохочення, неможливо оминати питання матеріальної допомоги. Працівникам, які опинялися у тяжких життєвих обставинах, завод виплачував матеріальну допомогу. Маємо запис про видачу коштів на путівки в оздоровчий санаторій для хворих матері і сина однієї із робітниць⁷². У випадку надзвичайних ситуацій, працівникам слід було написати до профспілкового комітету запит із проханням про фінансову допомогу. Також адміністрація заводу продовжувала піклуватися про робітників навіть після їхнього виходу на пенсію. Маємо регулярні накази про виплати пенсіонерам, себто колишнім працівникам заводу⁷³. Матеріальна допомога також могла мати сезонний характер. До прикладу, перед початком навчального року, багатодітні працівники отримували виплати для підготовки дітей до школи⁷⁴.

Під час минулорічного дослідження, ми виокремили тенденцію влади апелювати до творчого потенціалу людини, щоб заохочувати її ініціативність. У документах Відділу цін міста Києва ці твердження подавалися як щось нове. Саме через це ми помилково зарахували цю тенденцію до нововведень, що характерні для реформаторської політики Михайла Горбачова. Тоді ж, ми

⁷¹ ДАК. Ф. Р-1089. Оп.1. Спр. 1569. Арк. 40.

⁷² Так само. Арк. 42

⁷³ ДАК. Ф. Р-1089. Оп.1. Спр. 1614. Арк. 9.

⁷⁴ Так само. Арк. 15.

довідалися із документації Відділу цін, що працівники відділу дуже рідко вносили пропозиції щодо покращення діяльності комітету⁷⁵.

Зовсім інша картина вимальовується, якщо розглядати приклад заводу «Вулкан». Ще до проголошення курсу на перебудову у 1985 р. на регулярній основі з'являються накази директора підприємства, в яких він розпоряджається виплачувати винагороди за авторські раціоналізаторські пропозиції⁷⁶. Початок раціоналізаторського руху припадає на період індустріалізації, тоді ЦК ВКП(б) підписали постанову від 26 жовтня 1930 р. «Про положення масового винахідництва як вплив на раціоналізацію виробництва»⁷⁷. Розвиток раціоналізаторів та винахідників відбувається у повоєнні роки. Тоді радянська влада пропагувала серед населення ідеї про їхній творчий та інтелектуальний внесок у відбудову радянської економіки. Процес нагородження винахідників та раціоналізаторів було чітко задекларовано постановою Ради Міністрів СРСР від 24 квітня 1959 р. «Про затвердження положення відкриття, винаходи та раціоналізаторські пропозиції та інструкції про нагородження за відкриття, винаходи та раціоналізаторські пропозиції»⁷⁸. Працівники фабрики мали можливість запропонувати власні ідеї щодо підвищення ефективності виробництва. Недаремно у документах йдеться саме про раціоналізаторські пропозиції, адже подані на розгляд проекти мали на меті зменшити витрати підприємства на виготовлення товару так, щоб його якість залишалася на задовільному рівні⁷⁹.

Якщо керівництво «Вулкану» вбачало перспективу у поданих ідеях, тоді розробники отримували виплати від заводу. Виплати нараховувалися

⁷⁵ ДАК. Ф. Р-1572. Оп.1. Спр. 121. Арк. 5.

⁷⁶ ДАК. Ф. Р-1089. Оп.1. Спр. 1614. Арк. 8.

⁷⁷ Івашенко В. А. Правове забезпечення та порядок виплати авторської винагороди у сфері наукових відкриттів, винахідництва та раціоналізації в СРСР та УРСР 50–60-хх рр. XX ст. Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право. 2017. № 43(1). С. 18.

⁷⁸ Так само. С. 19.

⁷⁹ ДАК. Ф. Р-1089. Оп.1. Спр. 1611. Арк. 9.

наступним чином: перша частина – нагородження за ініціативу, що зазвичай становило 20 рублів незалежно від того, скільки осіб розробило ідею⁸⁰; друга частина – щорічні доплати за використання авторської розробки, сума додаткових виплат залежала від того, скільки на рік підприємству вдалося зекономити за рахунок введення нової технології у виробництво⁸¹. Протягом наступних років, до самого розпаду Союзу, практика нагородження новаторів зберігається. Це явище набуло всесоюзного характеру у 1960-х рр. і дістало назву рух винахідників та раціоналізаторів⁸². Як бачимо, на «Вулкані» під час перебудови продовжують активно заохочувати раціоналізаторів та винахідників. Водночас, на заводі ігнорується горбачовська риторика про творчий потенціал людини.

Не можна оминати увагою тему підвищення кваліфікації робітників, адже саме це вважалося запорукою успіху соціально-економічних перетворень за часів Горбачова⁸³. Покращення навичок робітників бачилось передумовою ефективного виробництва. Наприклад, у кореспонденції Відділу цін за 1985-1990 рр. нерідко натрапляємо на згадки про підвищення навичок робітників і самого відділу, і підприємств⁸⁴. Однак ані у наказах, ані у звітах Відділу цін ми не знайдемо інформацію про організацію заходів, що допомогли би працівникам набути більшої компетентності.

Дослідники теми підвищення кваліфікації працівників тяжкої промисловості поділяють професійно-орієнтовані заходи на два напрямки⁸⁵. Перший тип – це курси, які працівники могли проходити не залишаючи підприємства. Себто це ті курси, які, у нашому випадку, організовував «Вулкан». Ці курси були націлені на те, щоб дати слухачам якомога більше

⁸⁰ ДАК. Ф. Р-1089. Оп.1. Спр. 1611. Так само. Арк. 11.

⁸¹ Так само. Арк. 12.

⁸² Сергєєва М. В. Інженерно-технічні кадри чорної металургії Донбасу (1965 – 1980-і рр.). Наука. Релігія. Суспільство. 2011. № 1. С. 105.

⁸³ ДАК. Ф. Р-1572. Оп.1. Спр. 138. Арк. 8.

⁸⁴ Так само. Арк. 9.

⁸⁵ Сергєєва М. В. Інженерно-технічні кадри чорної металургії Донбасу (1965 – 1980-і рр.). Наука. Релігія. Суспільство. 2011. № 1. С. 104.

практичних навичок. Другий вид заходів із підвищення кваліфікації – ті, які вимагали відлучення від виробництва. До прикладу, навчальні програми від науково-освітніх закладів⁸⁶. Другий тип заходів передбачав не лише практичну частину, а й теоретичну.

Архівні матеріали Київського заводу штучних шкір є більш вичерпними з цього питання, у порівнянні із фондом Відділу цін. Від імені директора у 1986 р. видано доручення провести серед працівників цеху №11 курси з вивчення правил експлуатації електроінструментів⁸⁷. Після проходження курсу, слухачі мали пройти атестацію та отримати посвідчення про вміння користуватися інструментом⁸⁸. Викладачами на курсах зазвичай були досвідчені працівники заводу, які отримували додаткову заробітну плату за свою викладацьку діяльність. Також маємо щорічні розпорядження про навчання підлітків при фабриці⁸⁹. Таким чином, ще навчаючись у школах, діти могли набути практичних навичок. Це дозволяло молодим людям влаштуватися на роботу одразу після здобуття середньої освіти.

Як бачимо, заходи із підвищення кваліфікації не були рідкістю. Проте, слід зазначити, що більшість курсів була орієнтована на те, щоб навчити основ виробництва. Далі можна розділити навчальні програми на дві групи. До першої групи можна віднести курси для працівників заводу, яких слід було навчити працювати із новим обладнанням/технологіями. До другої групи входять курси для новачків, які лише збиралися працювати на заводі, але не мали потрібного досвіду. Якщо у першому випадку ми дійсно маємо справу із підвищенням кваліфікації, то у другому випадку вона лише номінальна, адже підвищувати не було що.

⁸⁶ Сергеева М. В. Інженерно-технічні кадри чорної металургії Донбасу (1965 – 1980-і рр.). Наука. Релігія. Суспільство. 2011. № 1. С. 104.

⁸⁷ ДАК. Ф. Р-1089. Оп.1. 1530 Арк. 17.

⁸⁸ Так само. Арк. 17.

⁸⁹ ДАК. Ф. Р-1089. Оп. 1. Спр. 1611. Арк. 14

Зауважимо, що на прикладі «Вулкану» можна побачити тенденцію, характерну для радянських підприємств: організовувати курси для молоді та інших недосвідчених осіб, які після завершення навчання із великою ймовірністю залишалися працювати на підприємстві. Таким чином, виробництва забезпечували потрібну їм кількість працівників на підприємстві. Поповнення кадрів було важливим, адже із документації заводу дізнаємося, про надмірну «текучість» персоналу заводу⁹⁰. Словом, з кадрового звіту за 1987 р. дізнаємося, що «текучість кадрів» була спровокована здебільшого двома факторами: проблемне житлове забезпечення та робота у шкідливих для здоров'я умовах⁹¹.

Навчання, яке фабрики організовували для своїх працівників, не завжди було ефективним. Атестаційною комісією, що складалася з керівництва заводу, у процесі проведення атестації 1987 р. було відмічено недоліки. Не всі працівники ставилися відповідально до проходження курсів із підвищення кваліфікації⁹². Це своєю чергою призводило до низького рівня трудової та виробничої дисципліни⁹³, що провокувало зростання кількості нещасних випадків на заводі⁹⁴.

Задля «оптимізації праці» на радянських підприємствах приділяли значну увагу робочому графіку та трудовій дисципліні. Робота на заводі тривала цілодобово. Були ранкова, обідня та нічна зміни. Вважається, що на тривалість робочого дня впливало два фактори: по-перше, охорона праці робітників; по-друге, кількістю часу, впродовж якого обладнання могло працювати на повну потужність без подальшого зношення⁹⁵.

⁹⁰ ДАК. Ф. Р-1089. Оп. 1. Спр. 1590. Арк. 9.

⁹¹ ДАК. Ф. Р-1089. Оп. 1. Спр. 1611. Арк. 101.

⁹² ДАК. Ф. Р-1089. Оп. 1. Спр. 1590. Арк. 260.

⁹³ Так само. Арк. 4.

⁹⁴ Так само. Арк. 21.

⁹⁵ Сергеева М. В. Інженерно-технічні кадри чорної металургії Донбасу (1965 – 1980-і рр.). Наука. Релігія. Суспільство. 2011. № 1. С. 107.

Перед працівниками стояла низка правил, які були обов'язковими для виконання. Серед них можна виділити 1) *явка на роботу у тверезому стані*, 2) *регулярне відвідування роботи*; 3) *дотримання техніки безпеки на виробництві*; 4) *заборона привласнювати майно заводу*⁹⁶. Саме цими наказами найчастіше нехтували працівники «Вулкану». Алкогольне сп'яніння було найпоширенішим дисциплінарним порушенням⁹⁷.

Нерідко робітники вживали алкоголь на роботі або ж приходили туди вже у стані алкогольного сп'яніння. Ця проблема ставала причиною інших порушень, таких як прогули та травматизація на робочому місці. Слід зазначити, що нещасні випадки могли статися не лише за умови необережності постраждалого, але й через провину керівництва⁹⁸. Бувало таке, що саме начальники цехів допускали недосвідчених осіб до роботи, або ж не слідкували за належним обслуговуванням техніки, що в подальшому призводило до каліцтв серед працівників⁹⁹. «Вулкан» сплачував компенсацію постраждалим лише у тому випадку, якщо було доведено провину з боку підприємства¹⁰⁰.

Крадіжкам теж було місце на заводі. Зазвичай, працівники крали майно підприємства з метою його подальшої реалізації. Крадіїв «соціалістичної власності» у Радянському Союзі іменували розкрадачами народного добра¹⁰¹.

Про методи боротьби із вищеописаними порушеннями у документації нічого не йдеться. Єдиний тип покарань за недотримання цих правил – звільнення. Однак, звільнення практикувалося лише у тих випадках, якщо працівники на регулярній основі порушували ці правила. Інколи порушникам видавали догани. Як бачимо, керівництво заводу заплющувало очі на погану

⁹⁶ ДАК. Ф. Р-1089. Оп. 1. Спр. 1530. Арк. 4.

⁹⁷ Так само. Арк. 4.

⁹⁸ Так само. Арк. 5.

⁹⁹ Так само. Арк. 6.

¹⁰⁰ Так само. Арк. 6.

¹⁰¹ Неклюдов Є. Тіньова економіка України: від СРСР до сьогодення. Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету, 2018. №81. С. 134.

трудова дисципліну працівників. Відтак, порушники залишалися безкарними, що призводило до наступних хвиль порушень.

Керівництво підприємства, за наказами Міністерства охорони здоров'я СРСР, регулярно організовувало медогляди для своїх працівників. Особлива увага приділялася профілактичним оглядам, як от виявлення онкологічних хвороб, з огляду на спеціалізацію підприємства¹⁰². Також у цілях профілактики працівникам заводу щодня видавали молочну продукцію¹⁰³. Всі ці заходи застереження були рекомендовані МОЗ СРСР. Тож, можна сказати, що «Вулкан» дотримувався всіх рекомендацій від держави стосовно проведення медичних комісій та оглядів працівників. На фоні скарг працівників заводу про неналежне забезпечення захисною робочою формою¹⁰⁴, проходження медоглядів виглядають бюрократичною формальністю.

Також можемо говорити про те, що робітники заводу грали важливу роль у взаємодії «Вулкану» із київською владою. Почнімо з констатації того факту, що радянські підприємства мали певний обов'язок перед місцевою владою. На прикладі заводу «Вулкан», бачимо, що його керівництво нерідко співпрацювало із Дарницькою районною радою народних депутатів. Маємо наказ директора про активну участь колективу заводу у захисті лісів від пожеж¹⁰⁵. У відповідь на прохання Дарницької ради у квітні 1985 р. були сформовані команди пожежогасіння, до яких входили робітники заводу¹⁰⁶. У випадку ймовірних пожеж, особові склади мали ліквідувати пожежу. Керівництво заводу мало забезпечити команди всім необхідним, починаючи від питної води і закінчуючи транспортом. Разом із тим, на регулярній основі з-поміж робітників обиралися дружинники для чергування у лісі¹⁰⁷. Ймовірно, формування пожежних загонів було пов'язано із майбутнім сезоном травневих

¹⁰² ДАК. Ф. Р-1089. Оп. 1. Спр. 1759. Арк. 271.

¹⁰³ ДАК. Ф. Р-1089. Оп. 1. Спр. 1562. Арк. 100.

¹⁰⁴ ДАК. Ф. Р-1089. Оп. 1. Спр. 1759. Арк. 272.

¹⁰⁵ ДАК. Ф. Р-1089. Оп. 1. Спр. 1529. Арк. 4.

¹⁰⁶ ДАК. Ф. Р-1089. Оп. 1. Спр. 1524. Арк. 5.

¹⁰⁷ Так само. Арк. 5

свят та гаївок, які населення проводили на природі. Тож робітників відправляли на чергування задля запобігання пожеж та інших нещасних випадків у Дарницькому лісі.

Також на базі заводу 1985 р. було створено невоєнізовані формування цивільної оборони в межах підприємства¹⁰⁸. Згідно із наказом директора заводу, ці формування мали займатися ліквідацією наслідків смерчу¹⁰⁹. Як бачимо, у Радянському Союзі звичною була справа співпрацювати державним підприємствам із місцевою владою задля покращення благоустрою місцевості. Безумовно, це було економічно вигідно для адміністративних установ ситуативно використовувати працю робітників, зарплатню яким виплачували інші підприємства.

3.2.Завод і побут та дозвілля працівників

Фізична культура бачилась одним із важливих чинників формування радянської людини. Громадянин Радянського Союзу мав дотримуватися здорового способу життя¹¹⁰. Спорт також бачився способом боротьби зі шкідливими звичками¹¹¹. Відтак, влада заохочувала громадян займатися фізичними вправами на дозвіллі. Адже від якості проведеного дозвілля залежала якісь виконаної роботи¹¹². Адміністрація заводу наполягала на проведенні «активного відпочинку» серед своїх працівників¹¹³. Так у 1987 р. на заводі почав функціонувати фізкультурно-оздоровчий комплекс¹¹⁴. На його території знаходилися басейни, сауни, тренажерні зали¹¹⁵.

¹⁰⁸ ДАК. Ф. Р-1089. Оп.1. Спр. 1524. Арк. 55

¹⁰⁹ Так само. Арк. 55

¹¹⁰ Радянське минуле: (Пере)осмислення історії / упор. Л. Махун, Е. Ситник, Н. Шліхта. Львів, 2020. С. 73.

¹¹¹ Так само. С. 73.

¹¹² ДАК. Ф. Р-1089. Оп.1. Спр. 1590. Арк. 11.

¹¹³ Так само. Арк. 11.

¹¹⁴ ДАК. Ф. Р-1089. Оп.1. Спр. 1614. Арк. 105.

¹¹⁵ Так само. Арк. 105.

Документація «Вулкану» містить інформацію про проведення спортивних змагань серед працівників заводу. Також, змагання організовували на районному, міському, республіканському рівнях між командами від окремих підприємств. Варто зазначити, що влада завжди намагалася пояснити населенню, в чому полягає користь участі у подібних активностях. Так от, змагання із бігу пояснюється тим, що серед учасників випрацьовується витривалість, яка стане у пригоді, якщо вони вирішать вступити до лав пожежних дружин¹¹⁶.

У СРСР підприємства брали на себе обов'язок слідкувати не лише за фізичним, а й духовним розвитком своїх працівників. Фізкультура і спорт були не єдиним способом, дозволеним партією, проводити своє дозвілля. «Вулкан» організовував культурно-освітні заходи для робітників та їхніх сімей. Сім'ям працівників регулярно видавали квитки до кінотеатрів, талони на екскурсії Києвом та його музеями¹¹⁷. Покази кінофільмів проводилися також на самому заводі¹¹⁸. У межах «Вулкану» існували низка музичних гуртків, де працівники та члени їхніх сімей могли себе проявити¹¹⁹.

Завод «Вулкан», як і кожне масштабне підприємство, мав свій житловий фонд. Здебільшого, всі будинки знаходилися у Дарницькому районі, не враховуючи одиничні випадки кооперативів у Дніпровському районі¹²⁰. Також можемо сказати, що саме довкола підприємств важкої промисловості, таких як «Вулкан», розбудовується Дарницький район. Локалізацію цих заводів можна пояснити наявністю потрібної інфраструктури – промисловою залізницею.

Житлове питання було одним із нагальних впродовж всіх періодів Радянського Союзу. Пов'язано це було із некоректним співвідношенням

¹¹⁶ ДАК. Ф. Р-1089. Оп.1. Спр. 1524. Арк. 34.

¹¹⁷ ДАК. Ф. Р-1089. Оп.1. Спр. 1592. Арк. 1-4.

¹¹⁸ Так само. Арк. 1-4.

¹¹⁹ Так само. Арк. 1-4.

¹²⁰ ДАК. Ф. Р-1089. Оп. 1. Спр. 1614. Арк. 136.

будівництва промислових і житлових комплексів¹²¹. Розв'язати житлове питання не дозволяла матеріально-технічна неспроможність¹²². Будівництво та ремонт вже наявного житлового фонду просувалися повільно під час перебудови. Також ситуацію ускладнювали державні стандарти, які передбачали мізерну площу на одну особу – 5,6 м²¹²³

Ми не знайшли документів, які б свідчили про те, скільки і які будівлі склали житловий фонд заводу. Однак, ми маємо щорічний звіт за 1986 р., в якому йдеться про те, скільком сім'ям вдалося покращити свої житлові умови. Всього 13 сімей змінили своє місце проживання за посередництва фабрики¹²⁴. За 1986 р. у власність Київського заводу штучної шкіри поступило 7 нових квартир¹²⁵. Інші 6 сімей отримали квартири, які були у використанні колишніх працівників заводу¹²⁶. Зазначимо, що станом на 1986 р. кількість кадрів «Вулкану» сягала 2165 осіб¹²⁷. Як визнавалося у річному звіті за 1986 р., забезпечення житлом на заводі залишалося вкрай важким¹²⁸.

Працівники радянських підприємств мали два шляхи отримання житла. У першому випадку, робітники могли покласти на роботодавця, який пропонував йому місце в гуртожитку, кімнату або квартиру. У другому випадку робітник був вимушений забезпечувати себе житлом самостійно. Другий варіант зазвичай обирали ті, кого не задовольняли умови житла, отриманого підприємства.

Працівники заводу, які потребували квартир, ставали на квартирний облік. Квартирний облік – це встановлення черги на отримання житла. За 1987

¹²¹ Бардашевська Ю. І. Житлове питання в містах України в роки Перебудови (1985-1991 рр.). ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький ДПУ ім. Г. Сковороди». С. 44.

¹²² Так само. С. 44.

¹²³ Радянське минуле: (Пере)осмислення історії / упор. Л. Махун, Е. Ситник, Н. Шліхта. Львів, 2020. С. 120.

¹²⁴ ДАК. Ф. Р-1089. Оп. 1. Спр. 1614. Арк. 63.

¹²⁵ Так само. Арк. 63.

¹²⁶ Так само. Арк. 63.

¹²⁷ ДАК. Ф. Р-1089. Оп. 1. Спр. 1611. Арк. 111.

¹²⁸ ДАК. Ф. Р-1089. Оп. 1. Спр. 1590. Арк. 64.

р. 12 сімей-працівників заводу отримали квартири¹²⁹. Черги на квартири мали хронологічний характер: чим раніше ти став у чергу на житло – тим раніше ти його отримаєш. Відтак, перша квартира дісталася сім'ї, яка перебувала на квартобліку із 1971 р.¹³⁰ Нерідко, на момент отримання довгоочікуваного помешкання, працівники встигали вийти на пенсію, або перейти на підприємство, де забезпечення житлом було краще. Процес видачі квартир, на думку влади, мав бути раціональним. Тому квартири видавалися сім'ям, а не самотнім працівникам.

Також, помешкання видавали у тому випадку, якщо попередні житлові умови були незадовільними. Зазвичай, під «незадовільними умовами» малася на увазі висока щільність заселення попереднього житла. Наприклад, сім'ї з чотирьох осіб, яка проживала у двокімнатній квартирі, виділили чотирікімнатне житло¹³¹. Отримати житло поза чергою можна було лише в неординарних ситуаціях. За 1987 р. трапився лише один такий випадок: у першочерговому порядку квартиру отримала сім'я ветерана війни в Афганістані, слюсаря Фрола Григорія Тимофійовича¹³².

Адміністрація «Вулкану» намагалася вирішити проблему із житлом, надаючи працівникам матеріальну допомогу. Для цього використовувалися гроші із фонду заохочення. Ці кошти слугували за перший внесок у будівництво нових кооперативів. Всього 54 працівники фабрики у 1986 р. стали на крок ближче до отримання власного житла¹³³. Також, керівництво укладало договори із державою про оренду квартир для своїх робітників¹³⁴.

Як зазначалося раніше, саме житлове питання ставало наріжним каменем у відносинах заводу із працівниками. Це призводило до такого явища

¹²⁹ ДАК. Ф. Р-1089. Оп. 1. Спр. 1614. Арк. 135-138.

¹³⁰ Так само. Арк. 135-138.

¹³¹ ДАК. Ф. Р-1089. Оп. 1. Спр. 1614. Арк. 140.

¹³² Так само. Арк. 142.

¹³³ ДАК. Ф. Р-1089. Оп. 1. Спр. 1590. Арк. 64.

¹³⁴ Так само. 67.

як «текучість кадрів». Ми опрацювали низку досліджень про забезпечення житлом працівників промислових підприємств. Виявилося, що всі масштабні заводи не мали змоги забезпечити своїх робітників помешканням¹³⁵. У всіх випадках це призводило до переходу працівників з одного підприємства на інше¹³⁶.

3.3. Організація життя жінки-робітниці

Також керівництво заводу опікувалося питанням охорони праці жінки та полегшенням її праці. Адже за свідченням однієї із працівниць заводу, станом на 1988 р. частка жінок-робітниць на виробництві була чималою, хоча ми не маємо статистичних даних про гендерне співвідношення працівників заводу¹³⁷.

На «Вулкані» діяв звичний для радянських підприємств представницький орган – Жіноча рада. Рада мала брати до уваги пропозиції та скарги працівниць та доносити їх до вищого керівництва для їхнього подальшого вирішення. Зі слів робітниць, ми можемо побачити, як керівництво «Вулкану» намагалось враховувати потреби жінок-робітниць.

Протягом 1970-х – 1980-х рр. роль жінки у СРСР не набуває значних змін. Офіційний образ радянської жінки був багатограним, а кількість її соціальних ролей – чисельними. Попри риторику про гендерну рівність у Союзі, жінки набагато рідше за чоловіків отримували керівні посади і залучалися до висококваліфікованих професій¹³⁸. Громадянки СРСР мали бути успішними працівницями та мати активну громадську позицію¹³⁹. Окрім

¹³⁵ Стадник О. Особливості повсякдення працівників Вінницького інструментального заводу крізь призму періодичних видань кінця 1940-х – початку 1980-х рр. Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. 2022. №. 39. С. 46.

¹³⁶ ДАК. Ф. Р-1089. Оп. 1. Спр. 1590. С. 46.

¹³⁷ ДАК. Ф. Р-1089. Оп. 1. Спр. 1590. Арк. 7.

¹³⁸ Омелюх І. Образ жінки-трудівниці на сторінках радянської жіночої періодики (1950-ті 1980-ті роки). Наукові зошити історичного факультету Львівського університету. 2023. №24. С. 51.

¹³⁹ Так само. С. 52.

професійної і суспільної роботи, жінка займалася домашніми справами та вихованням дітей. З огляду на таку велику кількість обов'язків, підприємства намагалися організувати інфраструктуру на заводі таким чином, щоб зекономити час жінки. Час від часу на підприємство приїжджали переносні пункти із продовольчими товарами, одягом та іншими побутовими речима¹⁴⁰. Зауважимо, що на період перебудови, на території заводу існували побутові корпуси. У цих будинках пропонували послуги хімчистки, ремонту одягу/взуття, перукарні та ін¹⁴¹. Також, на заводі існував стіл замовлень, який складав продовольчі кошики на замовлення жінок¹⁴². Однак, на заводах не завжди була настільки розвинена мережа послуг. Її розвиток відбувається із реалізацією програми «повернутися обличчям до людини» наприкінці 1950-початку 1960-х рр.¹⁴³.

Так як сімейні обов'язки у радянському суспільстві розподілялися нерівномірно між жінкою і чоловіком, то на ефективність праці жінки могло впливати питання догляду за дитиною¹⁴⁴. Тому підприємства адаптувалися і частково переймали на себе зобов'язання догляду за дітьми своїх робітниць. На прикладі «Вулкану» бачимо, що на базі підприємства функціонували ясла, дитячі кімнати, дитячі майданчики, піонерські табори та школи¹⁴⁵. Під школами маються на увазі не навчальні заклади, а позашкільна освіта. Серед таких шкіл можна виділити школу молодих комуністів, школу комсомольського навчання, школу комуністичної праці¹⁴⁶. Під час літніх і зимових канікул, коли навчальні заклади не працювали, на базі заводу діяли піонерські табори. Такий висновок ми можемо зробити із заяви робітниці

¹⁴⁰ ДАК. Ф. Р-1089. Оп. 1. Спр. 1590. Арк. 8.

¹⁴¹ ДАК. Ф. Р-1089. Оп. 1. Спр. 1590. Арк. 8.

¹⁴² Так само. Арк. 38.

¹⁴³ Тищенко Ю. А. Сім'я в радянській Україні у 1970-х – на початку 1980-х років: погляд із сьогодення. Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. 2017. № 48. С. 196.

¹⁴⁴ Так само. С. 197.

¹⁴⁵ ДАК. Ф. Р-1089. Оп. 1. Спр. 1590. Арк. 38.

¹⁴⁶ Так само. Арк. 40-42.

фабрики, яка скаржить на відсутність опалення у дитячому таборі при заводі у січні 1986 р.¹⁴⁷. Також, профспілковий комітет Київського заводу штучних шкір забезпечував сім'ї путівками до дитячих таборів¹⁴⁸. Заводські їдальні працювали не лише цілодобово, але і мали дитяче меню¹⁴⁹. Перед зимовими святами, адміністрація «Вулкану» виділяла гроші із бюджету на організацію новорічних ранків для дітей робітників¹⁵⁰.

Як бачимо, підприємства мали на меті забезпечити дозвілля дітей своїх робітників. Робилося це з тією метою, щоб працівниці могли приділяти роботі потрібну кількість часу, не відволікаючись на сімейні проблеми. Друга річ, яку слід зауважити: завод брав на себе обов'язок «виховувати» не лише своїх працівників, але й членів їхніх сімей.

Керівництво заводу також намагалося адаптувати проведення курсів із підвищення кваліфікації під стиль життя жінок. Через сімейні зобов'язання, робітниці не завжди могли відвідувати ті самі заняття, що і решта персоналу заводу. Відтак, розклад для одружених жінок та жінок-матерів складався із врахуванням їхніх потреб¹⁵¹.

Соціальна політика Київського заводу штучної шкіри впродовж 1985-1991 рр. була спрямована на те, аби отримати найбільшу віддачу від своїх працівників. Для цього, на заводі використовувалася система заохочування. Проводилися змагання, за які можна було отримати фінансову винагороду або підвищити свій соціальний статус. Адміністрація «Вулкану» піклувалася про те, аби працівники не відволікалися на сімейні проблеми під час роботи.

¹⁴⁷ Так само. Арк. 3.

¹⁴⁸ Так само. Арк. 63.

¹⁴⁹ Так само. Арк. 66

¹⁵⁰ ДАК. Ф. Р-1089. Оп.1. Спр. 1614. Арк. 10.

¹⁵¹ ДАК. Ф. Р-1089. Оп. 1. Спр. 1590. Арк. 39.

Особливо це стосується жінки, до обов'язків якої входили догляд за дітьми та облаштування побуту.

Соціальна політика стосувалася не лише робітників, а і їхніх сімей. На виробництві діяла низка позашкільних активностей, під час яких з дітьми працівників мали виховувати активних громадян соціалістичного суспільства. Підприємство також взяло на себе питання проведення дозвілля робітничих сімей.

Висновки

Наше дослідження базується на матеріалах фонду Державного архіву міста Києва, в якому зберігається документація Київського заводу штучних шкір «Вулкан» за 1985-1991 рр.

Станом на початок Перебудови простежується системна криза, яка пов'язана із тим, що командно-адміністративна економіка Радянського Союзу вичерпала себе. Лише екстенсивні заходи не давали радянській економіці зазнати краху. Соціально-економічні нововведення Михайла Горбачова були спрямовані на те, аби системну кризу подолати, однак ці нововведення не були радикальними і не повністю відходили від засад командно-адміністративної економіки.

На прикладі заводу «Вулкан» ми простежили основні економічні та соціальні тенденції, до яких зверталися радянські підприємства. Визначили, які з цих тенденцій є нововведеннями, а що залишилося від попередніх періодів.

Завод штучних шкір був одним із тих підприємств, що протягом всієї своєї діяльності перебували під керівництвом держави. Обидві сторони отримували з цього вигоду. Влада повністю контролювала діяльність заводу, своєю чергою завод завжди міг покластися на держави у питанні фінансової допомоги. Бачилося, що переведення підприємств на самофінансування і госпрозрахунок сприятиме розвитку економіки та подоланню дефіциту. Адже за таких умов серед закладів з'являлася конкуренція та боротьба за покупця. Однак, скрутне фінансове становище та погане оснащення на виробництвах змусило призупинити рух у напрямку переведення підприємств на госпрозрахунок. «Вулкан» став однією із тих установ, якій вдалося перейти на самофінансування у 1987 р.

З переходом на госпрозрахунок, підприємства не залишилися без допомоги «згори». «Вулкан», починаючи із 1987 р., регулярно брав кредити у

Держбанку СРСР. Позики були необхідні для подальшого функціонування підприємства. Спостерігаємо також те, що керівництво заводу брало кредит з метою погашення попереднього, щоби підприємство не перевели на особливий режим.

Підприємствам у 1985 р. у спадок від попередніх радянських періодів переходять декілька тенденцій. Одна з цих тенденцій – практика ресурсозбереження, ресурсозаміщення та повторне використання сировини. «Вулкан» був безвідхідним виробництвом. Такий статус закріпився за ним саме у період перебудови, 1987-1988 рр., коли дефіцит сягнув своєї вершини. Водночас, на заводі вироблялася продукція підвищеної якості, виробництво якої знизилося із загостренням кризи у 1987-1988 рр.

У нашій роботі ми звернулися, до соціального аспекту діяльності заводу. Можемо стверджувати про наявність низки заходів, спрямованих на оптимізацію праці робітників. Шляхом матеріального на матеріального заохочення завод намагався отримати якнайбільшу результативність від своїх робітників. У «Вулкана» існував свій фонд заохочення, гроші з якого йшли на премії працівникам, які брали участь у соцзмаганнях; новаторам, раціоналізаторам та винахідникам. Кошти із цього фонду йшли на матеріальну допомогу працівникам заводу, які опинилися у скрутному становищі. Окрім фінансової винагороди, працівники за свої заслуги могли отримати суспільне визнання. Відтак, працівників за їхній вклад у розвиток заводу могли потрапити до Дошки пошани або Книги пошани. Також керівництво «Вулкану» було зацікавлено у підвищенні кваліфікації працівників. На базі заводу регулярно проводили курси, де новачки або працівники могли отримати нові знання та навички. Не забували на підприємстві і про дисципліну та робочий графік. Хоч на заводі й існувала низка заборон, та працівники заводу нерідко порушували їх, залишаючись безкарними. Завод мав певні зобов'язання перед місцевими владними органами. Тому

використовував своїх працівників для виконання завдань отриманих від локальної влади.

Організуючи дозвілля своїх працівників, керівництво заводу відштовхувалося від загальноприйнятих у Радянському Союзі правил. Легітимними способами проведення дозвілля були спорт та активний відпочинок, який розвив тіло, та культурні заходи, що розвивали особистість. З-поміж других можна перелічити перегляди кінофільмів, організацію екскурсій та походів до музеїв тощо. На підприємстві переймалися, як проводитиме своє дозвілля не лише робітник, але і його сім'я. Відтак, на заводі діяла низка гуртків, соціалістичних шкіл, де могли себе проявити члени робітничих родин. Також на підприємство припадало завдання забезпечити своїх працівників житлом. З огляду на те, що ситуація із житлом в СРСР була вкрай складною, «Вулкану» не завжди вдавалося задовольнити житлові потреби своїх підопічних.

Окремо ми подали результати дослідження про те, як керівництво заводу організувало працю та побут жінок-робітниць. Через те, що жінка у Радянському Союзі мала декілька соціальних ролей, як от мати, активістка та працівниця, її час був вкрай обмеженим. Тому підприємство намагалося звільнити їй час, який можна провести працюючи. Відтак, на базі заводу діяли ясла, дитячі майданчики, піонерські табори та школи, де матері могли залишати своїх дітей. Для економії часу на завод запрошували переносні пункти, де продавалися продовольчі та побутові товари, одяг. Для жінок також робили окремі графіки відвідуваності курсів із підвищення кваліфікації.

Отож, у цій роботі ми дослідили основні напрями діяльності Київського заводу штучних шкір «Вулкан» під час перебудови – економічний та соціальний. Визначили, що основним нововведенням 1985-1991 рр. було переведення підприємства на госпрозрахунок. Інші тенденції пустили свої коріння задовго до початку перебудови. В силу загострення економічної кризи деякі з цих тенденцій видозмінюються або зникають. Залучення історіографії

та ознайомлення із іншими дослідженнями дають змогу говорити про те, що ми мали справу із середньостатистичним радянським підприємством, досвід якого можна вважати репрезентативним для підприємств Радянського Союзу періоду соціально-економічних перетворень 1985-1991 рр.

Список використаних джерел і літератури

1. Джерела

1.1 Неопубліковані джерела

Архівні джерела:

1. ДАК. Ф. Р-1089. Оп. 1. Спр. 1518. (Приказы Министерства легкой промышленности СССР, 1985)
2. ДАК. Ф. Р-1089. Оп. 1. Спр. 1524. (Приказы №330-409 директора по основной деятельности, 1985)
3. ДАК. Ф. Р-1089. Оп. 1. Спр. 1529. (Распоряжения директора завода, 1985)
4. ДАК. Ф. Р-1089. Оп. 1. Спр. 1530. (Информации Госплану УССР, институту резиновых и латексных изделий о выполнении планов выпуска продукции, развитии социалистического соревнования и др., 1985)
5. ДАК. Ф. Р-1089. Оп. 1. Спр. 1569. (Приказы №1-93 директора по основной деятельности, 1986)
6. ДАК. Ф. Р-1089. Оп. 1. Спр. 1590. (Протоколы конференций трудового коллектива по итогам выполнения коллективного договора за 1985 и I полугодие 1986 года, 1986)
7. ДАК. Ф. Р-1089. Оп. 1. Спр. 1592. (Смета расходов и финансовый отчет профсоюзного комитета за 1987 год, 1986)
8. ДАК. Ф. Р-1089. Оп. 1. Спр. 1611. (Отчет о финансово-хозяйственной деятельности за 1987 год, 1987).
9. ДАК. Ф. Р-1089. Оп. 1. Спр. 1614. (Протоколы №21-39 заседаний президиума профсоюзного комитета, 1987)
10. ДАК. Ф. Р-1089. Оп. 1. Спр. 1759. (Статистические отчеты пострадавших при несчастных случаях на производстве и о затратах на мероприятия по охране труда на 1987 год, 1987)
11. ДАК. Ф. Р-1089. Оп. 1. Спр. 1750. (Статистические отчеты об использовании материальных и энергетических ресурсов, снижению расходов топлив, теплоэнергии, электроэнергии и воды за 1987 год, 1987)

12. ДАК. Ф. Р-1089. Оп. 1. Спр. 1847. (План и счет о выполнении научно-исследовательских работ за 1988 год, 1988)
13. ДАК. Ф. Р-1572. Оп.1. Спр. 121. (Протоколы заседаний Отдела цен, 1985).
14. ДАК. Ф. Р-1572. Оп.1. Спр. 133. (Протоколы заседаний Отдела цен, 1986).
15. ДАК. Ф. Р-1572. Оп.1. Спр. 138. (Планы отдела по выполнению решений XXVII съезда ЦК КПСС и XXVII съезда ЦК КП(б)У на 1986-1990 годы, 1986).
16. ДАК. Ф. Р-1572. Оп.2. Спр. 1949. (Нормативные сборники и цены на детские игрушки, 1987).

1.2 Джерела в електронному форматі:

1. Постанова Ради Міністрів УРСР “Про заходи щодо посилення боротьби із нетрудовими доходами”. 1986. № 235. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/235-86-%D0%BF#Text> (дата звернення: 12.05.2024).
2. Постанова Верховної Ради СРСР “Про порядок введення в дію Закону СРСР «Про державне підприємство (об’єднання)». 1987. № 26. ст. 386 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v7285400-87#Text> (дата звернення: 12.05.2024)

2. Література

2.1 Монографії, збірки статей, брошури, тези конференцій:

1. Економічна історія України : Історико-економічне дослідження: У 2-х т. 608 с.
2. Корнаи Я. Дефицит. Наука. Москва. 1990. 607 с.
3. Перебудова: задум і результати в Україні (до 10-річчя проголошення курсу на реформи). Матеріали науково-теоретичного семінару / Відп. ред. С. В. Кульчицький. НАН України. Інститут історії України: Інститут історії України, 1996. 46 с.

4. Радянське минуле: (Пере)осмислення історії / упор. Л. Махун, Е. Ситник, Н. Шліхта. Львів, 2020. 85 с.

2.2 Статті:

1. Бардашевська Ю. Вплив соціально-економічних реформ на повсякденне життя міського населення України в період перебудови (1985 –1991 рр.). Наукові записки, 2014. №19. 154-159 с.
2. Бардашевська Ю. І. Житлове питання в містах України в роки Перебудови (1985-1991 рр.). ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький ДПУ ім. Г. Сковороди». 44-45 с.
3. Іващенко В. А. Правове забезпечення та порядок виплати авторської винагороди у сфері наукових відкриттів, винахідництва та раціоналізації в СРСР та УРСР 50–60-хх рр. ХХ ст. Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право. 2017. № 43(1). 17-19 с.
4. Коломієць М. С. Участь П. Шелеста у запровадженні госпрозрахунку у промисловості УРСР як складова економічної реформи О. Косигіна (1965–1970 рр.). Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. 2013. №35. 179-183 с.
5. Неклюдов Є. Тіньова економіка України: від СРСР до сьогодення. Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету, 2018. №81. 131-139 с.
6. Омелюх І. Образ жінки-трудівниці на сторінках радянської жіночої періодики (1950-ті 1980-ті роки). Наукові зошити історичного факультету Львівського університету. 2023. №24. 42–54 с.
7. Сергєєва М. В. Інженерно-технічні кадри чорної металургії Донбасу (1965 – 1980-і рр.). Наука. Релігія. Суспільство. 2011. № 1. 102-109 с.
8. Смольницька М. Горбачовська "перебудова" як офіційний шлях до опанування радянськими громадянами приватної діяльності. Україна ХХ століття: культура, ідеологія, політика. 2016. № 21. 49-61 с.

9. Стадник О. Особливості повсякдення працівників Вінницького інструментального заводу крізь призму періодичних видань кінця 1940-х – початку 1980-х рр. Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. 2022. №. 39. 44-56 с.
10. Тищенко Ю. А. Сім'я в радянській Україні у 1970-х – на початку 1980-х років: погляд із сьогодення. Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. 2017. № 48. 195-200 с.

Додатки

Таблиця 1. План із виготовлення продукції підвищеної якості на Київському заводі штучних шкір «Вулкан» на 1986-1990 рр.

Назва матеріалу	1986	1987	1988	1989	1990
Гума пориста гнучкостійка «Мінора»	13.5 тис. тонн	25 тис. тонн	35 тис. тонн	38 тис. тонн	38 тис. тонн
Гума пориста полегшена із густиною до 0,4 г/см ³	1.5 тис. тонн	2 тис. тонн	2.5 тис. тонн	3.5 тис. тонн	3.5 тис. тонн
Гума пориста для дитячого взуття «Малиш», «Денора» та ін.	2 тис. тонн	2.3 тис. тонн	2.5 тис. тонн	2.7 тис. тонн	3 тис. тонн
Підосви формовані для дитячого взуття	1 млн. пар	1 млн. пар	1 млн. пар	1 млн. пар	1 млн. пар
Підосви формовані на основі поліефіуретанів	7.3 млн. пар	7.45 млн. пар	7.45 млн. пар	7.45 млн. пар	7.45 млн. пар
Підосви формовані на основі термоеластопластов	0.4 млн. пар	1.1 млн. пар	1.1 млн. пар	3.0 млн. пар	6.1 млн. пар